

ISSN 1999-4214

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 4/2021

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Nur-Sultan, 2021

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** ф.ғ.д., проф., Алишер Навои атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрысжан Л.Ә.** ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген № 1854-Ж 27.03.2001
Басуға 15.12.2021ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 86
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курысжан Л.А.** д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан № 1854-Ж 27.03.2001.
Подписано в печать 15.12.2021ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ №86
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- | | |
|-------------------------|--|
| Aimuhambet Zh.A. | D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan |
| Aktayeva K. | D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland |
| Absadyk A.A. | D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan |
| Bredikhin S.N. | D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF |
| Гайнуллина Ф.А. | C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan |
| Yermekova T.N. | D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan |
| Yesirkepova K.K. | D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan |
| Zhusipov N.K. | D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan |
| Kurbanova M.M. | D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan |
| Kamzabek D. | D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan |
| Kartayeva A.M. | D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan |
| Kuryszhan L.A. | D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seoul, South Korea |
| Oner M. | D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey |
| Pimenova M.V. | D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF |
| Seifullina F.S. | D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF |

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № 1854-Ж 27.03.2001.

Signed for printing 15.12.2021 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 86

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЮПОВА Г.К., БАЛМАГАМБЕТОВА Ж.Т.	ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «ҚАРА ШАҢЫРАҚ» ДОМ В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	6
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ә. НҰРПЕЙІСОВТИҢ «ҚАН МЕН ТЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ «СӨЙЛЕЙТІН» КІСІ ЕСІМДЕРІ	14

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М.	ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ	20
БАЛТОҒАЕВА Ж.Е.	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРМӘНДІК КӨРКЕМ ОЙДЫҢ (ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМНІҢ) ҚАЛЫПТАСУЫ.....	26
МҰСАЛЫЛ, ДАУТОВА Б.	АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ КОНЦЕПТІЛЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ.....	35
МҰСАЛЫ Л.	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ СИМВОЛИСТ АҚЫНДАР	43

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

ҚҰТТЫМҰРАТОВА Ғ.Б.	Ғ. АЛТЫНСАРИННІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕКТЕПТЕР	53
АЗАТБАҚЫТ А.А., КАРТАЕВА А.М.	М. ӘУЕЗОВТИҢ ӘҢГІМЕ-ПОВЕСТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ...	63
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДІ ИГЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ	71

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: k.baitanasova@mail.ru)

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Аңдатпа. Кеңістік пен уақыт – қоғамдағы адам болмысының атрибуттық сипаты. Қабылдау ең алдымен субъектінің танымдық, практикалық, эмоционалдық қызметі ретінде дүниетанымға ықпал етеді. Ұлттық әдебиеттану ғылымында мекеншақ категориясы зерттеу нысанына алынып келеді. Мұның себебі мекеншақ әдеби туындыдағы сюжет, композиция, автор мен кейіпкерлер секілді басты ұғымдармен тікелей байланысты. Сонымен бірге әдебиеттің тарихи, көркемдік сипатын айқындауға да бұл ұғымдардың қатысы бар. Қаламгер сюжет жүйесін, кейіпкерлер әрекетін суреттеген кезде белгілі бір кеңістік пен уақытты меже етеді. Әрі ол тек астрономиялық түсініктің аясында ғана емес, дәуір, тарих, тұрмыстық, психологиялық, көркемдік жағынан кешенді алынады. Осы ретте мәтіннің ішкі және сыртқы құрылымын қатар алу қажет. Мәтін кешенді ұғым ретінде лингвистикалық, стилистикалық, филологиялық талдауды қамтитыны белгілі. Мәтіндік функция күрделі әрі көп компонентті психологиялық-интеллектуалдық қарым-қатынасты да айқындайды. Мақалада уақыт пен кеңістіктің кешенді сипаты талданып, көркем туындыдан алынған мысалдар арқылы дәйектеледі.

Түйін сөздер: мекеншақ, жүйе, мәдениеттану, психология, контекст.

Кіріспе. Қазіргі әдебиеттану ғылымында көркем мәтінге қатысты проблема әр қырынан зерттеу нысанына алынып отыр. Оның да өзіндік заңдылығы бар. Мәтін – филологиялық талдаудың негізгі нысаны. Мәтіннің ішкі және сыртқы құрылымы болады. Мәтін кешенді ұғым ретінде лингвистикалық, стилистикалық, филологиялық талдау түрлерін біріктіреді. Мәтін – мәдени құбылыс. Мәтінді филологиялық тұрғыда талдау – әдеби және әлеуметтік-тарихи контекст аясында жүзеге асады. Мәтін құрылымында автор, оқырман, бейнеленетін шынайылық пен тілдік жүйе болады. Мәтіндік функция – күрделі әрі көп компонентті психологиялық-интеллектуалдық қарым-қатынасты көрсетеді.

Филология ғылымы көркем шығарманың табиғатын терең тану үстінде ондағы көптеген категориялардың мән-маңызын саралайды. Соңғы кездері уақыт-кеңістік ұғымының көркемдік сипаты талдау нысанына алынып отыр. Көркем мәтін тұтас құрылымдық жүйе бола отырып, өзінің әлеуметтік, тарихи, эстетикалық сипатын аңдатып отырады. Осы ретте, туындының сюжеті, құрылымы, кейіпкерлер жүйесі, стилі – қаламгердің дүниетанымын, ой-қиялын көрсетеді. Қаламгер өзі нысан еткен тақырыпты неғұрлым толық, жан-жақты ашуға ұмтылады. Суреткер оқиғалар жүйесін, кейіпкерлер әрекетін суреттеген кезде белгілі бір кеңістік пен уақытты меже етеді. Әрі ол тек астрономиялық түсініктің аясында ғана емес, дәуір, тарих, тұрмыстық, психологиялық, көркемдік жағынан кешенді алынады. Сол сияқты автордың көркем дүниесі оқырманға да қатысты алынады. Яғни көркем туындыны оқырманның қабылдау уақыты мен кеңістігі де орнығуы тиіс.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Кеңістік пен уақыт – қоғамдағы адам болмысының атрибуттық сипаты. Қабылдау ең алдымен дүниетанымға ықпал етеді. Ол – субъектінің танымдық, практикалық, эмоционалдық қызметі. Қабылдаудың нейрофизиологиялық сипаты И.П. Павлов, И.М. Сеченов, Б.Г. Ананьев, А. Гелен, Я. Дембовский, К. Лоренц, Р. Шовен секілді физиолог ғалымдар; қабылдаудың экологиялық-психологиялық теориясы

этнограф ғалымдар В. Штерн, М. Мид, К. Леви-Стросс, Б. Малиновский; психоаналитиктер З. Фрейд, К. Юнг, К. Абрахам, О. Ранк; кеңес дәуірінің психологтары С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, С.А. Лури, Ш. Надарашвили; философтар Г. Буркхардт, М. Шелер, Дж. Брунер, Г. Гельмгольц еңбектерінде көрініс берді. Экологтар қабылдау процесіндегі бастысы қабылдау механизмі емес, қоршаған ортаның реакциясы мен адамның қабылдаудағы өзіндік болмысы, ішкі сенімі екендігін айтады. Психологтар қабылдауды биологиялық, әлеуметтік салаға тәуелсіз индивидтің жеке қабылдауындағы құрылым дейді. Дәстүрлі философиялық концепция қабылдау процесін адам санасындағы қоршаған ортаның шынайылық актісі дегенге саяды. Кеңістік пен уақытты қабылдауды талдаудың мәдениеттанушылық әдісі мәдениеттегі адам тұрмысының субъектілі категориясы ретіндегі тұжырым орыстың христиандық ойшылдарының еңбектерінде орын алды. Н.А. Бердяев, П.А. Флоренский, Н. Грот, К.Э. Циалковский, Н.Ф. Федоров адамның өмір сүруін болашақта кеңістік пен уақыт шегіне қатыссыз тұрғыда көрсетеді. Олардың пікірінше кеңістік-уақыт шегін игеру сананың қызметімен байланысты. Мәдениеттің қолданбалы аксиологиясында бірнеше зерттеушілер кеңістік пен уақыт ұғымын мәдениет аясында жүйелеп, құрылымын бекітуге тырысады да, сол арқылы қабылдаудың құндылық негізін бөліп алуға ұмтылады. Олардың арасында М.Б. Абсалямов, А.И. Мартынов, Д.С. Раевскийлер бар. Олардың еңбектерінде қабылдау процесі кезіндегі кеңістік пен уақыттың мәні, оның әрбір мәдени-тарихи дәуірдегі құндылығын анықтаудың мәдениеттанушылық маңызы айқындалады. Кеңістік пен уақытты қабылдаудың мәдениеттанушылық тәсілі екі бағытта қарастырылады: 1) мәдениеттегі кеңістік пен уақытты қабылдау; 2) мәдениеттің кеңістік пен уақытты қабылдауы. Мәдениеттанушылық тәсілдің бірінші бағыты 1) әр түрлі мәдениеттегі кеңістік пен уақытты қабылдаудың сипатын; 2) бейнелер жүйесі (философия, өнер, дін, әдебиет және тағы басқа) ретіндегі мәдени құбылыстардың қатарында кеңістік пен уақытты қабылдау ерекшелігін қарастырады. Осы ретте, орыс әдебиеті мен ұлттық әдебиеттануда да мекеншақ (хронотоп) ұғымы теориялық тұрғыда (Т.Есембеков, Б.Майтанов, А.Темирболат) негізделі бастады.

Талқылау мен бақылау. Әлемді, қоршаған кеңістікті бейнелеудегі негізгі форма уақыт пен кеңістік. Әдебиеттегі уақыт пен кеңістіктің шартты болатыны белгілі. Өнердің басқа түріне қарағанда әдебиет мекеншақ проблемасына еркін қарайды. Мәселен, әдеби туынды бір мезетте әр жерде өтіп жатқан оқиғаны бере алады. Ол үшін баяндау формуласын жұмсаса болғаны. Яғни негізгі сюжеттің аясында баяншы (автор) тап сол уақытта өзге кеңістікте өтіп жатқан оқиғаны қатар бейнелей алады. Кейде ілгеріде өткен оқиғалар еске алу тұрғысында шегініс арқылы баяндалып жатады. «Мекеншақ» ұғымының мағынасы да осылайша өзгеріске ұшырайды. Тіпті әдебиет зерттеушілерінің өзі де мекеншақтың әдебиеттануға соншалықты кірігіп кететінін аңғарған. Орыс зерттеушісі М. Бахтин «хронотоптың» мәнін «әдебиеттің пішіндік-мазмұндық категориясы» [1, 15] ретінде енгізді де осы мағына өткен ғасырдың 70- жылдарында тұрақталып қалды. Он жылдан соң кеңістік пен уақыт категориясы нақты уақыт-кеңістік қатынасының жалпы ғылыми тұрғыда игерілу аспектісі ретінде үлкен қызығушылық тудырды. Әдеби туындыларда ұлттың, халықтың келбеті, тұрмыс-тіршілігі, көзқарасы суреттеліп, олардың әрқайсысына тән мәдени ортасы, этнографиялық ерекшеліктері, қарым-қатынастары көрінеді. Бұл арқылы елдің мәдени-рухани дамуы, ой-парасаты байқалады. Адамзатты ежелден-ақ әлемдік кеңістіктегі – ғарыш, әрекет, болмыс, сана, өмір, өлім, от, кездейсоқтық, өң мен түс, елес, ізгілік, зұлымдық, қорқыныш секілді онтологиялық ұғымдар толғандырған. Осы құбылыстардың сырын адам табиғаттан, мифтен, жаратылыс құбылыстарынан, өздерінің ішкі әлемінен іздеді. Міне, мұндай мәңгілік түсініктерді адам баласының игеруі өнер туындыларында бейнеленді. Көркем шарттылықтың ерекшелігіне орай әдебиеттегі уақыт пен кеңістікті абстрактілі және нақтылы деп бөлуге болады. Абстрактілі уақыт/кеңістікті жалпылық тұрғысында қабылдауға жағдайдан тыс мезетте көрінеді. Мұнда субъектілі-иллюзиялы уақыт ақиқаттың ашылуына себеп болады. Субъектілі уақыттың екінші түрі – мүлдем басқа ырғақта және сыртқы оқиғаның басқа уақыттағы мазмұны өтетін кездегі «сана ағымы» уақыты. Қалыпты

(өмірбаяндық) уақытта кейіпкердің өмірі әсіресе, шытырманды (авантюралық) оқиғалы романдарда ерекше «сынақ уақытына» (время испытаний) қарама-қайшы болады. Мәселен, әлем әдебиетінде Дюманың әлеуметтік-қылмыстық романдарын (граф Монте-Кристонның өзге «бөгде» өмірі), Бальзақтың «Шегірен былғары» шытырманды - философиялық романын атауға болады. Бұл шығармаларда кейіпкерлердің (адамдардың) әдепкі өміріне дағдарысты кезең болмысы қарама-қайшы қойылады. Адам бойындағы мұндай дағдарысты кезең салдарынан оның қай кеңістікте (нақты немесе ойдан шығарылған) болғаны ажыратылмай араласып кететіні, нақтылық пен ойдан шығарылған, қиялдағы әрекеттердің бір кеңістікте өтіп жататыны көркем туындыларда кездеседі. Оған дәлел ретінде бүгінгі модернистік прозадағы сюжет құру ерекшелігін алуға болады. Қаламгер Т. Әбдіктің «Ақиқат», «Тозақ оттары жымыңдайды», «Парасат майданы» туындыларында нақты әрекеттен гөрі адам санасында жүріп жатқан құбылыстарға көбірек мән беріледі. Мұндағы кейіпкерлер кейде қалыпты тұрмыс-тіршіліктің ортасында жүрсе де, беймәлім бір құбылыстардың ықпалында болады. Өздерінің мінезін, әрекеттерін де өзге адамның әрекетіне балап, кейде өң мен түстің, ақиқат пен елестің ортасына ғұмыр кешеді [4, 36].

Өнер туындысының құрылымы автордың идеясымен, көзқарасымен бірлікте қарастырылады. Автордың көзқарасы мәселесі бірқатар проблеманы тоғыстырады. Жалпы алғанда көзқарас ұғымы өнердің барлық түріне тән. Көркем туындыдағы автордың ұстанымы (көзқарасы) шығарманың болмыс-бітімін айқындайды. Автор – шығарманы жасаушы. Ендеше, туындының тақырыбынан бастап, соңына дейін көркем туындының құрылымын ұйымдастыру автордың құзіретінде. Бұл тұста авторға қатысты мәселені де айқындап алу керек.

Қазіргі әдебиеттануда «баяншы», «әңгімеші», «автор», «кейіпкер» мәселесі қатар алынып, зерттелуде. Бұл ретте, аталған ұғымдардың мәні көркем мәтіннің аясында анықталады. Әдебиеттің нысаны – адам, пәні – өмір болса, автор – өмірдегі адамның тіршілігін, қасиет-құндылықтарын көркем шығармаға айналдырады. Көркем туынды автор мен қабылдаушының байланысын, қарым-қатынасын қалыптастырады. Бұл ретте шығармашылық иесінің дербес ерекшелігі де айқындалады. Мәселен, қаламгер Ә. Кекілбаевтың көркем балладаларының философиялық та, психологиялық та сипаттары тең түсіп жатады. Оны туындысының басынан-ақ байқай аламыз. «Күз таңының сұйқылт суық нұры шатырдың ішіне енді-енді жайыла бастағанда ол ұйқысынан оянды. Бүгінде таңертең төсектен тұрғанда таңдайынан дәмі кетпей тамсанып отыратын баяғы балқаймақ ұйқы жоғалған. Жан-жағындағы сатыр-сұтыр ат дүсірін де естімей, ердің басына қамшыңды тіреп, маңдайыңды соған қойып, сәл мызғысаң, көңілің бүрлеп сала беретін қунақылық та ұмыт болыпты [5, 61]. Шығарма неғұрлым шағын болған сайын ондағы оқиғаның өту әрекеті де жылдам болады.

Жазушы бір тәулік немесе бірнеше сағат ішіндегі оқиғаны беру арқылы сюжет құрайды. Сюжетте нақты таңғы кездегі ұйқыдан оянған адамның әрекеті (бүгінде) беріліп тұрғанмен, әмірші алыста қалған өмір елесін де (баяғыда) еске түсіріп үлгереді. Көңіл-күйі ортайып отырған кейіпкер ұйқыдан тұрысымен, өзінің саусақтарынан бастап, айналасындағы дүниенің бүтіндігін тексеріп отырады. Ондағысы өзінің де аман-сау екендігіне көзін жеткізуі, тағы бір таңды аман-сау қарсы алуы. Алайда, кейіпкердің көңілін күпті ететін, үрейге де бой алдырып, алағызып отыратын сәті көп. Әмірші ең бірінші асыл жүзіктер тізілген он саусағын түгендеп шығады. Бұл жүзіктердің әміршінің саусағына киірудің өз тарихы бар. Осы таңғы мезетте әмірші саусағындағы жүзіктердің салалап, көз алдына өткізе отырып, әрқайсысының тарихын жадынан өткеріп шығады. Автор кейіпкерінің бір мезеттегі көңіл-күйі арқылы ғұмыр бойғы әрекетінен, мінезінен хабар береді. Көркем шығарманың табиғаты әр қилы болады. Бұл ретте автор қолданатын тәсілдің ерекшелігі де айқын байқалады. Зерттеуші Б. Успенский өзінің ертеректе шыққан «Поэтика композиции» зерттеуінде: «Шығарма құрылымындағы баяншының ұстанымы кейде бір кейіпкерден екіншісіне, бір детальдан басқасына сырғып отырады. Осы арқылы

оқырманға осы жекелеген суреттеулердің басын құрап, өзінше ой топшылауға мүмкіндік береді», - дейді [6, 104-105]. Біз бұл суреттеуді қаламгер Ә. Кекілбаевтың шығармаларынан да көреміз. Автор «Ханша-Дария хикаясының» бірінші-екінші бөлімінде он жеті жылдың ішінде өткен оқиғаны тізбелеп суреттеп өтеді. Олардың бастысы – жаугершілік тарихы, қолға түскен тұтқындардың бейнесі, аңға шығу сапары, түс көру, таңның атуы. Осы эпизодтық түрдегі баяндаулар негізінен оқиғаларды суреттеп, шолып айтуға құрылады да, оқырман одан кейін болатын басты сюжетті күтіп отырады.

Нәтижелер. Әдеби туындыда автордан басқа қатысушылардың ойлары мен әрекеттері беріледі. Яғни өзге адамның ойы мен әрекеті шығармаға өзек болады. Көркем мәтіндегі сюжет тек автордың атынан баяндала бермей, өзге ойдың иесі – кейіпкердің де атынан беріледі. Яғни баяндаудың бірінші жағы кейіпкердің субъектілі болмысын тереңдете түседі. Сол арқылы оқырман кейіпкердің ішкі ойына ене алады. Осы көркем мәтіндегі фикционалдылық (бірінші жақтағы баяндау) мәгін құрылымындағы кейіпкердің болмысын, ішкі ой-толғанысын ашады. Сол арқылы оқырман да кейіпкерді терең танып, кейде өзі де сол кейіпкерге еліктеп, өз әлемін қалдырып, басқа адамның кейіпін, мінезін қабылдап та кетуі мүмкін. Бұл құбылыстың екі жағы бар. Оқырман кейіпкердің басынан кешкен ахуалын тани отырып, өз болмысын, мінез қалпын өзгертіп те жібере алады. Яғни басқа адамның (кейіпкердің) субъектілік болмысы өзгеге әсер етуі арқылы объективтенеді. Осыдан келіп көркем шығарманың ішкі ерекшеліктері туындайды. «Ханша-Дария хикаясында» Шыңғысханның жаушылық әрекетінің мынадай бір көрінісі суреттеледі: «Шыңғысхан онша күш шашпай, шаһарды шыр айнала қоршап жатып алды. Таңғұттардың тас қамалының сыртынан қатар-қатар шатырлар, киіз үйлер тігілді. Тас шаһардың тап іргесіне улыған-шулығын көп ауыл кеп қонды. Шыңғысхан таңғұттарды әбден арам қатырғанша, осы арада тапжылмай отыра беруге бел буды. Шаһарға ұрыс салмады. Осы бір мылқау егес жылға ұласты» [5, 54]. Бұл тұста автор бас кейіпкердің жеке бас сипатының тұтас елдің тағдырына тигізген әрекетін көрсетеді. Әміршінің жыл бойы егескен елді судан-астан тұралатып, бір шаһарды жойып жіберуі арқылы тарихи оқиғаның мәнін тиянақтап отырады. Тарихи оқиғалар елдің, халықтың тағдырын тұтастай қамтығанымен, онда жекелеген тұлғалардың бейнесі даралай көрінеді. Автор Шыңғысханның әрекеті арқылы қалың әскердің, қарсы жақтың болмысын да ашып отырады. Баяндау тәсілі – көркем шығарманың композициялық құрылымына ықпал етеді. Баяндаудың ерекшелігі көркем шығармадағы автордың да, кейіпкердің де, суреттелетін оқиғаның да ерекшелігін ашады. Осы тұста шығарма кеңістігінен тыс баяндау сипаты көркем мәтінде жиі кездесетінін байқаймыз. Мәселен, қаламгер Ә. Кекілбаев тарихи оқиғаның өтуін Ханша-Дария желісімен өрбіте отырып, Шыңғысханның тарихына қатысты үзік оқиғаны баяндайды. Осындағы оқиғалардың бірқатары туындыдағы негізгі сюжетті толықтырып тұр. Мәселен, шығармада түс көру эпизоды бірнеше рет қайталанатын. Түстегі үзік оқиғалар әміршінің басынан өткен әлдебір оқиғаны қайта есіне түсіртіп, әр түрлі көңіл-күй тудырады. Түс әміршінің басынан өткен жағдайларға баға беріп, қайта ой елегінен өткізуіне мүмкіндік береді. Сол арқылы сюжет аясы кеңейіп отырады. Автордың ұстанымы кейіпкердің функциясын түрлендіруге ықпал етеді. Себебі автор сюжет таңдаған кезде, шығарманың ерекшелігін ашып, туындының идеясын тереңдететін оқиғаларға мән береді. Қаламгер Ә. Кекілбаевтың тағы бір балладасы «Күй» деп аталады. Әдебиет тарихында көркем шығармаға өзек болатын тақырыптардың біршамасы аспан денелеріне, жаратылыс құбылыстарына, сол сияқты өнер түрлеріне арналады. Солардың ішінде жиі қолданылатыны – күй тақырыбы. Әдебиет те сөз өнері болатын болса, музыкалық шығармалардың әннің, күйдің, бидің көркем шығармаға өзек болуы заңдылық. Өнер тақырыбы әдеби туындының көркемдік сипатын тереңдетеді. Театрда «үнсіз сахна» деген ұғым бар. Бұл әдеби шығармадан да алыс емес. Бұл кезде баяншының қызметі әлсірейді. Себебі үнсіз сахнадағы әрекет баяншыға қол жетімді емес. Кейде осы сөзбен айтылатын баяндауды ірке тұрып, оның орнын әуен (күй) басады. Автор күйдің тартылуын былайша сипаттайды: «Әуелі жасқаншақтап шыққан жаңа күй бірте-бірте ширығып, серпіліп, көшеленіп келеді. Көмейіне кептелген ыза-реніш те, мұң-нала да былай

ығысып, бір кейуана саз төгілді. Құсаға тұншыққан қапалы жүрекке басу айтқан көсем атаның көкірегінен шыққан сөздей ақылды да аялы саз» [5, 118]. Осы кездегі күйдің сипаты көптеп айтылатын сөздің, кемерінен асып төгілетін көңіл-күйдің орнына жұмсалып тұр. Көркем туындыдағы уақыт қатынасы әр түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Яғни автор қолданатын уақыт категориясының болмысы әр қилы тәсілдермен беріледі. Мәселен, күйге қатысты үзіндіде күйдің орындалуы ұзаққа созылған адам басындағы тағдыр-талайынан хабар беріп отыр.

Қорытынды. Көркем шығармадағы мекеншақ онда бейнеленетін заттар мен құбылыстардың жағдайын, ретін, болмысын ашады. Сондықтан да кеңістік пен уақыт кіріге жұмсалады. Яғни уақыттың белгілері кеңістікте айқындалса, ал кеңістік уақыт арқылы түсініліп, өлшенеді. Бұл екі ұғым туындыларда әр түрлі дәуірдің, қоғамның, адамдардың ерекшеліктері арқылы ашылады. Әдебиеттану ғылымында уақыт пен кеңістік қатынасының көркемдік болмысын талдау аса мәнді. Белгілі бір дәрежеде ол сөз өнерінің маңызды сипатын да ашады. Себебі, өнерді біз тікелей ғана қабылдай бермейміз. Оны көріп, оқи отыра, оны қабылдаудың, елестетудің әр түрлі тәсілдері (ишаралау, меңзеу, реминисценция, метафоралық жүйе, метафизика) де жүзеге асады. Бүгінгі әдебиет, көркем мәтін құрылымы, кейіпкер тұлғасы – тек филологиялық ұғымдар ғана емес, жалпы гуманитарлық ғылым саласының кешенді қарастыратын ортақ категориясы. Бүгінгі суреткер тек сөз өнері қырларын меңгерген қаламгер ғана емес, қоғамдық, жаһандық құбылыстарды саралап, зерделей алатын философ, психолог, мәдениеттанушы, әрі әлеуметтанушы болуы тиіс. Сонда ғана барша адамзатқа тән әдеби-мәдени құндылықтардың иесіне айналады.

Әдебиеттер

1. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1996. – 320 б.
3. Хализев В.Е. Теория литературы. 6-е издание. – М.: Академия, 2013. – 432 с.
4. Әбдік Т. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2012. – 352 б.
5. Кекілбаев Ә. Ханша-Дария хикаясы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 320 б.
6. Успенский Б. Поэтика композиции. – Санкт-Петербург: Азбука, 2000. – 347 с.

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Қазақстан

КОНЦЕПЦИЯ ХРОНОТОПА В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Аннотация. Пространство и время – характерные черты человеческой природы в обществе. Восприятие, прежде всего, влияет на мировоззрение как познавательную, практическую и эмоциональную деятельность субъекта. В отечественном литературоведении объектом исследования является категория хронотопа. Причина этого в том, что хронотоп напрямую связан с основными понятиями литературного произведения, такими как сюжет, композиция, автор и персонажи. В то же время эти понятия связаны с определением историко-художественной природы литературы. Писатель разграничивает определенное пространство и время при описании сюжетной системы, действий персонажей. Это воспринимается не только в контексте астрономических представлений, но и комплексно в контексте эпох, истории, повседневности, психологии, искусства. В этом случае необходимо рассмотреть как внутреннюю, так и внешнюю структуру текста. Известно, что текст как сложное понятие включает лингвистический, стилистический, филологический анализ. Функция текста также определяет сложные и поликомпонентные психолого-интеллектуальные отношения. В статье анализируется комплексная природа времени и пространства на примерах из художественного произведения.

Ключевые слова: хронотоп, система, культурология, контекст, психология.

K.M. BAITANASOVA

ENU named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

THE CONCEPT OF CHRONOTOPE IN LITERATURE STUDIES

Abstract. Space and time are characteristic features of human nature in society. Perception, first of all, affects the worldview as a cognitive, practical and emotional activity of the subject. In Kazakh literature criticism, the object of research is the category of chronotope. The reason for this is that the chronotope is directly related to the basic concepts of a literary work, such as plot, composition, author, and characters. At the same time, these concepts are associated with the definition of the historical and artistic nature of literature. The writer distinguishes between a certain space and time when describing the plot system, the actions of the characters. And this is perceived not only in the context of astronomical concepts, but also comprehensively in the context of eras, history, everyday life, psychology and art. The author analyzes the complex nature of time and space.

Key words: *chronotope, system, cultural studies, context, psychology*

References

1. Bahtin M. *Jestetika slovesnogo tvorcestva*. – M.: Progress, 1978. – 325 s.
2. Bajtursynov A. *Sochinenija*. – Almaty: Zhazushy, 1996. – 320 s.
3. Halizev V.E. *Teorija literatury*. 6-e izdanie. – M.: Akademija, 2013. – 432 s.
4. Abdik T. *On kol. Povesti i rasskazy*. – Almaty: Atamura, 2012. – 352 s.
5. Kekilbaev A. *Povest' Hansha-Darija*. – Almaty: Atamura, 2003. – 320 s.
6. Uspenskij B. *Pojetika kompozicii*. Sankt-Peterburg: Azbuka, 2000. – 347 s.

Автор жайлы мәлімет:

Байтанасова Карлыгаш Медетовна – ф.ғ.к., профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Байтанасова Карлыгаш Медетовна – к.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан.

Baytanasova Karlygash Medetovna – candidate of Philology, Acting Professor of Kazakh Literature, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2021. – 4. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 78 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.